

Բազելի Ավետարանական Քարոզչական ընկերության հայ քարոզիչ Աբրահամ Ամիրխանյանի հոգևոր և կրթական գործունեությունը

Էդիյան Հայկ

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2025.2hs-97>

Հանգուցային բառեր. *հայկական մամուլ, դպրոցներ, բողոքական, Շամախի, Թիֆլիս, քարոզչություն, «Արձագանք», «Մշակ»*

Նախաբան

1837 թ. վերջերին Բազելի Ավետարանական Քարոզչական ընկերության քարոզիչները թեև արդեն լքել էին Շուշին, այդուհանդերձ Քարոզչական ընկերության ազդեցությունը շարունակում էր երևալ արդեն իսկ ծավալված ավետարանական շարժման ընթացքի վրա մասնավորապես բանիմաց և գրագետ քարոզիչ-ուսուցիչներ պատրաստելու գործընթացի մեջ: Տարբեր տարիների ընտրվում էին հայ երիտասարդներ, ովքեր ուղարկվում էին Շվեյցարիայի Բազել քաղաք՝ Քարոզչական ընկերության դպրոցում համապատասխան կրթություն ստանալու և քարոզչական գործունեության պատրաստվելու համար, որոնց կենսական ծախսերը հոգում էր Բազելի Ավետարանական Քարոզչական Ընկերությունը: Բազել ուղարկված հայ երիտասարդների առաջին խմբի մեջ հիշատակվում են Իսրայել Ղուլիսանյանը, Մովսես Ազնավուրյանը, Էմմանուել Փիրբուղայանը, ով Շամախու քահանաներից մեկի որդին էր [8, 96] և Հովակիմ Հովհաննիսյանը, ով հետագայում՝ 1866 թ., ցանկություն հայտնեց կրկին վերադառնալ Հայ Եկեղեցու գիրկը [41]: Բազելում ուսանած երիտասարդների մեկ այլ խումբ ներկայացնում են Գրիգոր Բաղդասարյանը, Կարապետ Ղազարոսյանը, Կարապետ Թումայանը և Հակոբ Ապուհայայանը [12, 356]: Բազելում կրթություն ստացած հայ երիտասարդների շարքում առանձնանում է շուշեցի Աբրահամ Ամիրխանյանը, ով որպես քարոզիչ, ուսուցիչ, թարգմանիչ և հասարակական գործիչ, տարբեր տարիների ընթացքում ակտիվ գործունեություն է ծավալել ինչպես Շուշիում և Շամախիում, այնպես էլ Թիֆլիսում, Թավրիզում, եվրոպական տարբեր երկրներում և Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում:

Ա. Ամիրխանյանի կյանքի և գործունեության մասին հիշատակումները հիմնականում վերագրվում են 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ մամուլին, որոնցից «Մշակին» երկար տարիներ նա նաև թղթակցել է: Կենսագրական կարևոր տվյալներ է հաղորդում Վեր. Կ. Ատանալեանն իր աշխատության մեջ [1]: Բովանդակալից տեղեկությունների հանդիպում ենք նաև Հ. Ղուկասեանցի [8], ինչպես նաև Ա. Ղազարյանի և Ռ. Լևոնյանի համատեղ աշխատության մեջ [6]: Տեղեկություններ կան պահպանված նաև արխիվային նյութերի մեջ, որոնք վերաբերում են արևելահայերի շրջանում նրա կողմից «յուրօրենականություն տարածելու գործին», որոնք արտացոլվել են թեև ի առաջնորդներից Էջմիածնի սինոդին և հակառակ ուղղությամբ գրված մեղադրական գրությունների մեջ [42, 43]: Ա. Ամիրխանյանի անձի և գործունեության վերաբերյալ տրվել են խիստ հակասական և ծայրահեղ գնահատականներ ու որակումներ, որոնք բրեմն թվում են անհիմն և չափազանցված, որոնք առավելապես կապված են նրա՝ ավետարանական գաղափարների կրող և տարածող լինելու փաստի հետ: Այսպես օրինակ, «Նոր-Դարի» հոդվածագիր Սպանդար Սպանդարյանը, ով նաև թերթի խմբագիրն էր, նշում է, որ Շուշիում Ա. Ամիրխանյանի գործունեության հետևանքով տեղի հայերի մի մասը ծաղրում է եկեղեցուն, նրա խորհուրդներն ու շարականները՝ հավելելով, որ նրանք տգետ և մոլորված մարդիկ են, ովքեր հոգեբարության գոհ են [37, 1]: «Պսակն» իր հերթին գրում է, որ Ա. Ամիրխանյանը «հայառուս ավետարանական է, խաղաղ ընտանիքների սերն ու միությունը խլող գող է, ձեզ իր վարպետահիւս բառերով դիպեղով մի կախարդ է»

[38, 2]: Նման բացասական բնութագրումների կողքին նույն ժամանակահատվածում տրվել են նաև հակառակ որակումներ Ա. Ամիրխանյանի անձի և գործունեության վերաբերյալ: «Մշակի» հերթական համարներում կարդում ենք, որ միայն Սուրբ Գրքի թարգմանությունը հրեական և հունական բնագրերից բավական կլիներ հավերժացնել Ա. Ամիրխանյանի անունը, իսկ նրա՝ հայ ազգի նկատմամբ սիրուց դրդված գրած հոդվածները, ազգի միասնության և օգտի համար են, որ Ա. Ամիրխանյանը բացառիկ աշխատասեր, կրթված անձնավորություն է, ով մեծ ներդրում ունի աստվածաբանության, մանկավարժության և հայկական բնաստիքության բնագավառներում [33, 2; 35, 3]: Մեկ այլ աշխատության մեջ Ա. Ամիրխանյանը ներկայացվում է որպես լեզվագետ-գիտնական, ով տիրապետում էր բազմաթիվ լեզուների, կատարել է ոչ միայն Սուրբ Գրքի, այլև մի շարք այլ գրքերի հայերեն թարգմանություններ [3, 81]: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ չնայած տրված բացասական և դրական գնահատականներն ուղղված են Ա. Ամիրխանյանին, այդուհանդերձ դրանք շոշափում են վերջինիս գործունեության ոլորտները առանձին վերցրած: Այսպես, «Նոր Դարը» և «Ոսակը» հիշատակում են Ա. Ամիրխանյանի հոգևոր գործունեության հետևանքները, որակելով նրան որպես մոլորեցնող, հոգեռս, գող և կախարդ, իսկ ահա «Մշակը» և Տիգրան Խրյուբեանը հիշատակում են Ա. Ամիրխանյանի թարգմանչական, հասարակական և կրթական գործունեությունը՝ ներկայացնելով նրան որպես աշխատասեր և կրթված անձնավորություն, գիտնական-լեզվաբան:

Նոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Ա. Ամիրխանյանի հոգևոր և կրթական գործունեությունը, դիտարկել տրված դրական և բացասական որակումներն ու գնահատականները, քաջահայտել գործունեության իրական նպատակներն ու շարժառիթները, ներկայացնել արդյունքները:

Նոդվածի թեման արդիական է՝ հաշվի առնելով, որ ներկայումս կան գործող ավետարանական համայնքներ Հայաստանի Հանրապետությունում, որոնց նախապատմությունը սկիզբ է առնում 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսված ավետարանական շարժմամբ, որի անվանի գործիչներից մեկը Ա. Ամիրխանյանն է, և որի ուսումնասիրումը լույս է սփռում նաև այսօրվա ավետարանական համայնքների գործունեության սկզբունքների, ոլորտների և նպատակների վրա:

Ժամանակագրական հաջորդականության պահպանմամբ ուսումնասիրվել, վերլուծության է ենթարկվել և գնահատական է տրվել Ա. Ամիրխանյանի հոգևոր և կրթական գործունեությանը որպես Բազելի Քարգչական ընկերության քարոզիչ՝ հայ և օտարալեզու աղյուրների ուսումնասիրության, դրանց դիտարկումների, վերլուծությունների և համեմատությունների հիման վրա, որը կարևոր արժեք կարող է ունենալ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ավետարանական շարժման ուսումնասիրության համատեքստում:

Աբրահամ Ամիրխանյանի կյանքն ու ուսումնառությունը

Ա. Ամիրխանյանը ծնվել է 1838 թ. նոյեմբերի 30-ին Շուշիում: Նա հայտնի ավետարանական գործիչ Միքայ Ֆարուխի (Հարություն Գալստյան) որդին է [1, 193], ով, ծնված լինելով Շուշվա գավառի Թաղուտ գյուղում, ժուս-պարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ (1804-1813 թթ.) պարսկական զորքերի կողմից գերի էր տարվել, ընդունել էր մահմեդականություն, իսկ 20 տարեկանում դարձել էր կուսակալի քարտուղարը Թեհրանում: Տիրապետել է պարսկերեն և արաբերեն լեզուներին [8, 12; 35]: Արշակ Ալպոյաճեանը հայտնում է, որ 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից հետո [17, 214-222] Միքայ Ֆարուխին հաջողվել է գերությունից վերադառնալ Շուշի, ընդունել քրիստոնեությունը, որոշ ժամանակ անց սերտ համագործակցություն է հաստատել Բազելյան քարոզիչների հետ, ովքեր այդ շրջանում սկսել էին իրենց գործունեությունը Շուշիում [25, 1]: Ակներն է, որ Ա. Ամիրխանյանը դեռևս վաղ տարիքից որոշակի տեղեկություններ է ունեցել ավետարանական գաղափարների, Շուշիում հաստատված քարոզիչների և նրանց գործունեության

վերաբերյալ իր հոր միջոցով, ով մինչև 1855 թ. զբաղվել էր որդու՝ Ա. Ամիրխանյանի խնամքով և կրթությամբ:

1856 թ. վերջերին Բազելի Ավետարանական Քարոզչական ընկերության քարոզիչ Ֆելիցիան Ջարեմբային հաջողվում է Պետերբուրգում ստանալ Անդրկովկաս մուտք գործելու անցաթուղթ՝ նախկինում իրենց հետ գործակցած մարդկանց հետ հանդիպելու և անձամբ շնորհակալություն հայտնելու պատրվակով, ովքեր աջակցել էին քարոզիչներին՝ Ռուսական կայսրության սահմաններում իրենց գործունեությունն անխոչընդոտ իրականացնելու հարցում: 1857 թ. կեսերին Գանձակում տեղի է ունենում Ա. Ամիրխանյանի և Ֆ. Ջարեմբայի առաջին հանդիպումը [8, 127]: Այս ընթացքում 19-ամյա Ա. Ամիրխանյանը հասցրել էր ուսում ստանալ հայկական և ռուսական վարժարաններում, ուներ լեզվագիտական մեծ կարողություններ՝ տիրապետում էր ընդհանուր առմամբ 16 լեզուների [1, 193; 27]: Գանձակում՝ Ջարեմբայի և Ամիրխանյանի միջև հանդիպումը բեկումնային նշանակություն ունեցավ վերջինիս կյանքում:

1858 թ. սկզբներին Ֆ. Ջարեմբայի ջանքերով և հանձնարարականով Ա. Ամիրխանյանն արդեն Ռևելում էր (Տալլին), որտեղ անցկացրել է շուրջ 8 ամիս՝ վերապատրաստվելով գերմանացի ուսուցչի մոտ, որից հետո ուղարկվել է ուսանելու Բազելի Ավետարանական Քարոզչական ընկերության դպրոցում, որտեղ ուսման տևողությունը 6 տարի էր [6, 136]: Գերմանացի ուսուցչի մոտ վերապատրաստումն իրենից ենթադրում է գերմաներեն լեզվի ուսուցում՝ Քարոզչական ընկերության դպրոցում ուսանելու համար, որտեղ ուսուցումը կատարվում էր գերմաներեն: Ուշադրություն դարձնելով Բազելյան քարոզիչներից Կարլ Պֆանդերի կյանքն ու գործունեությունը ներկայացնող աշխատության մեջ Բազելի Քարոզչական ընկերության դպրոցում դասավանդվող առարկաներին՝ աստվածաբանություն, միսիոներական գործունեության համար անհրաժեշտ լեզուներ ըստ այն տարածաշրջանի, որտեղ պետք է ծավալվեին իրենց միսիոներական գործունեությունը, այսպես կոչված աստվածաշնչյան լեզուներ՝ եբրայերեն և հունարեն՝ բնագիր Աստվածաշունչ կարդալու կարողություն ունենալու համար, ինչպես նաև հասարակության առջև ելույթ ունենալու հմտություն, որն իրենից ներկայացնում է հռետորական արվեստ [15, 5], կարող ենք եզրահանգել, որ Ա. Ամիրխանյանը նա Բազելում անցել է այս նույն պատրաստությունը քարոզչական գործի համար, որը հատուկ էր նաև ընկերության մյուս քարոզիչներին: Քարոզչական դպրոցն ավարտելուց հետո Ա. Ամիրխանյանն արդեն որպես Բազելի Ավետարանական Քարոզչական ընկերության քարոզիչներից մեկը, հանձն էր առել գործելու այն վայրերում, որտեղ կգործուղվեր Քարոզչական ընկերության կողմից, ինչպես մյուս քարոզիչների դեպքում էր:

Աբրահամ Ամիրխանյանի հոգևոր և կրթական գործունեության մեկնարկը

Բազելում ուսումն ավարտելուց հետո Ա. Ամիրխանյանը վերադարձել է Շուշի, որտեղ 1865-1867 թթ. ընթացքում հիմնականում զբաղվել է ուսուցչությամբ՝ իր կողմից հիմնած դպրոցում: Ա. Ամիրխանյանի դպրոցն ու ուսուցչական գործը երկար կյանք չունեցան Շուշիում՝ հնչող բողոքների ու ամբաստանությունների պատճառով, որոնք կապված էին Բազելում նրա ուսումնառության, քարոզիչների հետ ունեցած սերտ հարաբերությունների, ինչպես նաև այնտեղ բողոքականությունը քարոզելու հետ, որոնք պատճառ հանդիսացան, որ շուրջ երկու տարվա գործունեությունից հետո Ա. Ամիրխանյանը թողնի Շուշին և հաստատվի Շամախիում, որտեղ ևս լայն թափով պայքար էր մղվում ավետարանականության և ավետարանական գործիչների դեմ: Այս ընթացքում Շամախիի ավետարանականների կյանքում տեղի էին ունեցել շրջադարձային իրադարձություններ, որոնց սկիզբը դրել էր բողոքականության դեմ պայքարի և այն արմատախիլ անելու ջատագով Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի (1858-1865 թթ.) 1861 թ. բանադրանքի կոնդակը, որով արգելվել էր բողոքականների մուտքը եկեղեցի և մասնակցությունը եկեղեցական խորհուրդներին [12, 230], իսկ 1863 թ. եկեղեցական իշխանությունների ջանքերով փակվել էր Շամախու ավետա-

քանականների առաջնորդ Սարգիս Համբարձումյանի հիմնած ուսումնարանը [11, 286], որին հաջորդել էր 1866 թ. օգոստոսի 22-ի Ռուսական կառավարության թույլտվությունը, ըստ որի՝ Շամախու ավետարանականներն իրենց ցանկությամբ, իրենց ընտանիքների հետ միասին պաշտոնապես մտել էին Մոսկվայի Ավետարանական-Լյութերական կոնսիստորիայի կազմի մեջ [40]:

1867 թ. սկզբին Ա. Ամիրխանյանը, հաստատվելով Շամախիում, զբաղվել է քարոզչությամբ և ուսուցչությամբ: Կ. Ատանայանը հաղորդում է, որ «ուսման ճոխ պաշարով ու մեղմ բնատրույթեամբ» նա կարողանում էր իր կողմը գրավել մարդկանց, որոնց մի մասը, բողոքական չլինելով հանդերձ, այցելում էին նրա քարոզներին [1, 193], որից հետևում է, որ Ա. Ամիրխանյանի՝ Շամախի ժամանելուց հետո տեղի ավետարանական համայնքի անդամների թիվը աճել էր, այդ թվում նաև Մայր եկեղեցու հետևորդների հաշվին, որը բնականաբար ուժեղացրել էր եկեղեցու կողմից առկա դժգոհություններն ու մեղադրանքները՝ ուղղված Ա. Ամիրխանյանի և ավետարանականների դեմ: Որոշ ժամանակ անց տարաձայնություններ են առաջացել նաև համայնքի ներսում՝ մասնավորապես Ս. Համբարձումյանի և Ա. Ամիրխանյանի միջև, որն, ըստ Հ. Ղուկասյանցի, պայմանավորված է եղել Շամախու ավետարանականների շրջանում Ա. Ամիրխանյանի հեղինակության աճով, ի հակադրություն նրանց առաջնորդ Ս. Համբարձումյանի [8, 131]: Այսպիսով, առաջացած դժգոհություններն ու արտաքին ճնշումները, ինչպես նաև ներքին հակասությունները համայնքի ներսում, պատճառ են հանդիսացել 1868 թ. վերջերին Ա. Ամիրխանյանի՝ Շամախիից հեռանալու համար:

«Ավետաբեր» թերթի 1913 թ. համարներից մեկում տպագրված «Վեր. Աբրահամ Պեկ Ամիրխանենանց» հոդվածում տեղ գտած կենսագրական տվյալների մեջ հանդիպում ենք, որ Շամախին լքելուց հետո Ամիրխանյանը հաստատվել է Կ. Պոլսում, որտեղ անցկացրել է շուրջ 5 տարի՝ զբաղվելով ուսուցչական և քարոզչական գործունեությամբ, որից հետո Բազելի Ավետարանական Քարոզչական Ընկերության առաջարկով 1873 թ. իր ընտանիքի հետ միասին Կ. Պոլսից տեղափոխվել է Պարսկաստանի Թավրիզ քաղաք՝ շարունակելով կրթական գործունեությունն ու հոգևոր քարոզչությունը [24, 572]: Կ. Պոլսում Խրիմյան Հայրիկի հրավերով, ով այդ ժամանակ եղել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը, Ա. Ամիրխանյանն աշխատել է նաև Հայ Առաքելական եկեղեցուն պատկանող դպրոցում՝ որպես տնօրեն [6, 136], իսկ Կ. Պոլսի Խասգյուղ թաղամասի Նուբար Շահնագարյան վարժարանում¹ որպես դասախոս Ա. Ամիրխանյանը նաև դասավանդել է Աշխարհագրություն և Բնական գիտություններ, ինչպես նաև թղթակցել է տեղում լույս տեսնող «Մասիս» շաբաթաթերթին²: 1872 թ. նախ Պեշկյթաշի Հայկական ընկերության աջակցությամբ Ա. Ամիրխանյանը տպագրել է Դասագիրքը, ապա նույն թվականին Խասգյուղում բացել է նաև երկսեռ վարժարան, որը սակայն կարճ կյանք է ունեցել [25, 1]: Թեև Կ. Պոլսում և Թավրիզում Ա. Ամիրխանյանի գործունեությունն ավելի շատ վերաբերվել է կրթական ոլորտին, այնուամենայնիվ մեջբերելով Բաֆֆու այն միտքը, որ «Եթե միսիոնարին հանձնում են հայոց դպրոցների տեսչությունը, հարկավ, այն դպրոցները ծառայեցնելու է յուր նպատակներին» [13, 218], որը գրել է Կ. Պոլսում ապրելու տարիների ականատես լինելով տեղի միսիոներների գործունեությանը, կարող ենք եզրակացնել, որ վերը նշված վայրերում Ա. Ամիրխանյանը չի սահմանափակվել միայն կրթական գործունեությամբ:

¹ Վարժարանը գործել է 1866-1876 թթ., սկզբնական շրջանում կոչվել է Նուբար Շահնագարյան ժառանգավորաց գիշերօթիկ վարժարան, տե՛ս «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, 1 հատոր, «Հայկական Հանրագիտարան» հրատ., 2003, էջ 187:

² Լույս է տեսել 1852-1908 թթ., մինչև 1884 թ. թերթի խմբագիրը եղել է Կարապետ Ությունյանը, տե՛ս «Հայ պարբերական մամուլի պատմություն. XVIII-XIX դարեր», ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Գահիրե, 2006, էջ 231:

Աբրահամ Ամիրխանյանի գործունեության շրջանը Թիֆլիսում

Ա. Ամիրխանյանի առավել բեղուն և երկարատև գործունեության շրջանն ընդգրկում է Թիֆլիսում նրա անցկացրած շուրջ 15 տարիները, որոնք համընկել են այն ժամանակահատվածի հետ, երբ ակտիվ գործընթացներ էին տեղի ունենում տարբեր վայրերում գոյություն ունեցող արևելահայ ավետարանական խմբերի միավորման ուղղությամբ: Այդ գործընթացների համար նպաստավոր պայմաններ էին առաջացել հատկապես Ամերիկյան (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) և Բրիտանական (*British and Foreign Bible Society*) Աստվածաշնչյան ընկերությունների ակտիվ գործունեության հետևանքով, որոնք արդեն տարբեր վայրերում ունեին իրենց հայ գործիչները, ովքեր էլ, իրենց հերթին շրջելով արևելահայ տարբեր շրջաններում, ջանում էին միավորել ավետարանական հայերին մեկ ընդհանուր խմբի մեջ և կազմել առանձին եկեղեցի [7, 31]:

1804 թ. մարտի 7-ին Լոնդոնում իմանադրված Բրիտանական և Օտարերկրյա Աստվածաշնչյան ընկերությունը, որի նպատակը Աստվածաշնչի թարգմանությունն ու տարածումն էր [16, 17] (1880-ական թթ. դրությամբ Ընկերությունը թարգմանել էր Աստվածաշունչը 196 լեզուներով և բարբառներով), Ալ. Երիցյանի «Բիբլեական ընկերությունը և նորա հայ գործակատարները» հոդվածից տեղեկանում ենք, որ Անդրկովկասի իր բաժանմունքներից մեկը հաստատել էր Թիֆլիսում և սկսել էր ակտիվ գործունեություն ծավալել իր ներկայացուցիչների միջոցով, կապեր էր հաստատել Ա. Ամիրխանյանի հետ [19, 232], որոնց առաջին համագործակցությունը պայմանավորված է եղել Աստվածաշնչի թարգմանության գործով: Ընկերության ներկայացուցիչ Վաթթը, Թիֆլիսում հանդիպելով Ա. Ամիրխանյանի հետ, տեղեկանալով նրա լեզվագիտական կարողություններին, առաջարկել է նրան Աստվածաշնչի արևելահայ թարգմանության գործը երբայական և հունական բնագրերից [24, 572; 9, 33]: 1876 թ. Ա. Ամիրխանյանը նախաձեռնել է արևելահայերենով Աստվածաշնչի ամբողջական թարգմանությունը՝ ձեռքի տակ ունենալով հայատառ թուրքերեն և արևմտահայերեն Աստվածաշնչեր, օգտագործելով նաև եբրայերեն ու հունարեն բնագրերը: 1881 թ. Ա. Ամիրխանյանն ավարտել է թարգմանության գործընթացը, որը հրատարակվել է 1883 թ. Բրիտանական Աստվածաշնչյան ընկերության կողմից Լոնդոնում, ինչպես նաև Կ. Պոլսում [3, 81]: Ամիրխանյանի կողմից Աստվածաշնչի թարգմանության գործում Տ. Նյուլոյանը թեև հիշատակում է նաև բազելցի քարոզիչների կողմից թարգմանված Աստվածաշունչը [3, 81], այդուհանդերձ Ս. Պետոյանը նշում է, որ քարոզիչների կողմից թարգմանվել է ոչ թե ամբողջական Աստվածաշունչը, այլ առանձին Նոր Կտակարանը՝ Ավգուստ Դիտրիխի կողմից, ով արևմտահայերեն աշխարհաբարից այն փոխադրել էր արևելահայերենի [10, 302-316], որից էլ օգտվել է Ա. Ամիրխանյանը: Թարգմանչական գործունեության մեջ առանձնանում է նաև 1879 թ. Ա. Ամիրխանյանի կողմից գերմաներեն թարգմանված «Թիւրքաց հայերի տնտեսական դրութիւնը» վերնագրով Գրիգոր Արծրունու դասախոսությունը, որը տպագրվել է Սանկտ Պետերբուրգում՝ նպատակ ունենալով բարձրաձայնել և աշխարհին ցույց տալ արևմտահայերի ծանր դրությունը թուրքական լծի տակ [28, 2]: Հետագա տարիներին ևս Ա. Ամիրխանյանը պարբերաբար բարձրաձայնել է արևմտահայերի դեմ ահազանցող հալածանքներին և վրա հասած տվաճարության դեպքերի մասին՝ ձեռնարկելով նաև գործընթացներ առաջացած կարիքներին հաղորդակից լինելու և դրանք հնարավորինս բավարարելու նպատակով: Մասնավորապես Վանի սովյալներին օժանդակելու համար Ա. Ամիրխանյանը «Մշակ» թերթի միջոցով առաջարկել էր Կ. Պոլսից բացի օգնության կոմիտեներ բացել նաև Թիֆլիսում և Վանում, ունենալ գործակատար-սուրհանդակներ, որոնք զբաղված կլինեին ճշգրիտ տեղեկություններ փոխանցելով, դրամահավաքներ և այլ տեսակի հանգանակություններ կազմակերպելով, որոնք պետք է համախմբեին հայ վաճառականներին և հասարակության մյուս շերտերին՝ միահամուռ կերպով դիմագրավելու և հաղթահարելու վրա հասած ղեկարությունները [30, 1]:

Վերադառնալով Ա. Ամիրխանյանի հոգևոր գործունեությանը՝ կարևոր է նշել, որ նա

հանդիսանում է Թիֆլիսում կազմավորված Հայ Ավետարանական եկեղեցու հիմնադիրը, որտեղ նրա հայ գործակիցներից առանձնացել է Վերապատվելի Մարգար Տեր-Ասատուրյանը, ով ևս բավականին երկար ժամանակ եղել է Թիֆլիսում հիմնադրված եկեղեցու առաջնորդը [7, 32], 1886-1888 թթ. ուսանած լինելով շվեդ բողոքականների դպրոցում, ունենալով Շվեդական քարոզչական ընկերության հովանավորությունը [2, 75]: Ա. Ամիրխանյանը Թիֆլիսում քարոզել է հայերեն, ռուսերեն և գերմաներեն լեզուներով, անցկացրել է աղոթաժողովներ, գուգահեռաբար մի քանի տարի շարունակ ուսուցչություն անելով նաև Թիֆլիսում գործող Գերմանական վարժարանում [24, 572]: «Մշակի» համարներից մեկում Գրիգոր Արծրունին, անդրադառնալով Թիֆլիսի Ավետարանական եկեղեցու տոնին, որը տեղի է ունեցել 1879 թ. դեկտեմբերի 9-ին Վորոնինի տան դահլիճում, նշում է, որ այնտեղ մեծ մասը եղել են ռուս ավետարանականներ, ինչպես նաև գերմանացի, հայ, վրացի, ասորի և թուրք ավետարանականներ: Նշվում է նաև, որ միջոցառմանը ներկա է եղել նաև մեկ ռուս ուղղափառ քահանա, մի քանի այլ ռուս ուղղափառներ, Հայ Առաքելական եկեղեցու որոշ հայ երիտասարդներ և ամերիկացի մեկ միսիոներ [29, 1]: 1880-ական թթ. կեսերից կրոնական հողի վրա Անդրկովկասի մի շարք շրջաններում սկսված հալածանքներից ու ձեռքարկություններից անմասն չեն մնացել նաև Թիֆլիսի ավետարանական գործիչները՝ այդ թվում Ա. Ամիրխանյանը: «Աւետաբերում» տպագրված նամակի մեջ Գ. Բաղդասարյանը, ով ներկայանում է որպես Ա. Ամիրխանյանի բարեկամ, ում նաև հիշատակել էինք Բագելում ուսանած երիտասարդների շարքում, մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ա. Ամիրխանյանի ձեռքարկական և աքսորի մասին, նշելով, որ 1887 թ. ապրիլի 8-ի առավոտյան ռուս քարոզիչ Վ. Պավլովը Ա. Ամիրխանյանին հայտնում է, որ իրենք հրավիրվել են ոստիկանություն, որտեղ վնասակար ճանաչելով նրանց հոգևոր գործունեությունը, կայացվում է աքսորի ենթարկելու որոշում: Շուրջ 10 օր բանտում անցկացնելուց հետո Ա. Ամիրխանյանը և նույն գործով մեղադրվողները ապրիլի 19-ին 4 տարով աքսորվել են Օրենբուրգ [23, 157-158]: Աքսորի տարեթվի հետ կապված թեև Թ. Միքայելյանը, ինչպես նաև Ա. Ղազարյանն ու Ռ. Լևոնյանն իրենց աշխատությունների մեջ հիշատակում են 1891թ. [6, 139; 9, 33], սակայն հաշվի առնելով, որ «Աւետաբերի» երկու տարբեր համարների մեջ, որոնցից մեկը տպագրվել է 1887 թ. մայիսի 14-ին, խոսվում է վերը նշված իրադարձությունների մասին, եզրակացնում ենք, որ Ա. Ամիրխանյանն աքսորվել է 1887 թ., իսկ 4 տարի անց՝ 1891 թ., նա տեղափոխվել է մոտ 7 տարի բնակություն է հաստատել Ֆինլանդիայում, որտեղ ևս զբաղվել է հոգևոր քարոզչությամբ՝ գերմաներեն և շվեդերեն լեզուներով [24, 573]: Այսպիսով պետք է փաստել, որ 1887 թ. աքսորով պայմանավորված Ա. Ամիրխանյանի գործունեության շրջանը Թիֆլիսում ավարտվում է, որտեղ կրթական և հոգևոր գործունեությունից զատ, շարունակ ուշադրության կենտրոնում է պահել նաև արևմտահայերի կյանքին վերաբերող գործընթացները, ինչպես նաև «Մշակում» տպագրված տարբեր հոդվածների կամ նամակների միջոցով, ինչպիսիք են, օրինակ, «Թիֆլիսի համալսարանի մասին» և «Աւետարանական հայերին, Բնամակ», բազմիցս անդրադարձել է կրթական գործին, կրոնի և խղճի ազատությանը և մի շարք այլ առանցքային հարցերի [31, 1; 32, 1; 34, 1]: Ա. Ամիրխանյանի թողած ժառանգության մեջ կարևոր տեղ ունի նաև «Փորձ» ազգային և գրական հանդեսի մեջ տպագրված նրա՝ «Նիւթեր Հայաստանի վիճակագրութեան համար» հոդվածը, որի տվյալները վերցված են Լոնդոնում 1818 թ. լույս տեսած մի գրքից³, որի հեղինակը, ճանապարհորդելով բազմաթիվ

³ Գրքում կարևոր այլ տվյալների հետ մեկտեղ ներկայացվում է այդ ժամանակաշրջանի քրիստոնյա հայերի թվաքանակը հեղինակի շրջած վայրերում, նկարագրություններ կան նաև հայոց գերեզմանատների և եկեղեցական ժամասացությունների վերաբերյալ: Նշվում է, որ հայ քրիստոնյաների թվաքանակը ներկայացված է առանձին Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդների և առանձին հայ բողոքականների հաշվով, տե՛ս Rev. E. L. Cutts, Christians under the crescent in Asia, London, 1818.

վայրերում, այդ թվում Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում, եղել է նաև Երևանում և Թիֆլիսում: Հռոլվածում առկա վիճակագրական տվյալները կարևոր աղբյուր են այդ ժամանակաշրջանի հայկական եկեղեցիների, արևմտահայերի և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում նրանց տեղաբաշխման քանակի տվյալների ուսումնասիրման համար [39, 106-114]:

Աբրահամ Ամիրխանյանի գործունեության վերջին շրջանը Եվրոպայում

Աքսորում գտնվելու ժամանակահատվածում Ա. Ամիրխանյանը հանդիպում է շվեդ բողոքական քարոզիչ Լարս Էրիկ Հոգբերգին⁴, որը նրանց հետագա համագործակցության սկիզբն էր, մասնակցում է նաև Ստոկհոլմում կայացող արևելագետների համաժողովին, որտեղ հանդես է գալիս գեկույցով՝ Չագաթայ թյուրքական լեզվի մասին, որից մեկ տարի անց հայտնի դասախոսների և ակադեմիկոսների միջնորդությամբ թույլատրվում է քաղաքից ազատ արձակել Ա. Ամիրխանյանին, ով իր կնոջ՝ Ագայի Բաղդասարյանի և յոթ երեխաների հետ 1891 թ. տեղափոխվել է Ֆինլանդիա, որտեղ դասախոսել է տեղի Աշխարհագրական ասոցիացիայում⁵, ինչպես նաև շարունակել է թղթակցել «Մշակին» և Ֆինլանդիայում լույս տեսնող Evangelisk Kristendom շվեդերեն ամսագրին [14, 69]: Ֆինլանդիայում Ա. Ամիրխանյանը հրատարակել է շվեդերեն 6 և գերմաներեն 1 գրքույկ, որոնք նախատեսված էին քարոզչական գործի համար [14, 70]: Ա. Ամիրխանյանի նախաձեռնությամբ Ֆինլանդիայում բացվել են նաև Երիտասարդաց և Օրիորդաց Քրիստոնեական Ընկերակցություններ, որոնք 20-րդ դարի սկզբին մեծ թվով միսիոներներ են ուղարկել Հնդկաստան, Չինաստան, և այլ երկրներ՝ Քրիստոնեության տարածման նպատակով [24, 573]: «Մշակում» տպագրված «Ա. Ամիրխանեանը Բոլգարիայում» հոդվածի մեջ Մ. Տեր-Ասատուրյանը գրում է, որ տեղեկանալով համիդյան կոտորածների հետևանքով Գերմանիայում հաստատված հայ գաղթականների մասին՝ Ա. Ամիրխանյանը նրանց օգնելու նպատակով տեղափոխվել է Գերմանիա, որտեղ անցկացրել է 3-4 ամիս, շրջել տարբեր շրջաններում, բարձրաձայնել արևմտահայերի ծանր վիճակի մասին, կատարել է հանգանակություններ, հիմնել բարեգործական ընկերություններ, որոնց նպատակը եղել է կոտորածներից փրկված հայերին օգնություն ցույց տալն ու նրանց կարիքների բավարարումը [36, 2-3; 18, 3-4]:

1897 թ. Ա. Ամիրխանյանը Գերմանիայից տեղափոխվել է Բուլղարիա՝ աջակցություն ցուցաբերելու նաև այնտեղ հաստատված հայ գաղթականներին: Ա. Ամիրխանյանի այս և սրան նախորդած գործունեությունը Գերմանիայում տարբեր կերպ են ընկալվել և ներկայացվել հայկական մամուլի էջերում: 1897 թ. լույս տեսած «Արձագանքի» համարներից մեկում անանուն հոդվածի հեղինակը, չհավատալով Ա. Ամիրխանյանի նպատակներին, գրում է. «... ազգիս աղետալի դրությանն Ամիրխանեաններին միայն մի բանի է դրդում՝ օգտուիլ աղետից պղտոր ջրում ձուկ որսալու համար» [20, 3]: Նույն թվականի մեկ այլ համարի մեջ «Յայտնի Ամիրխանեանցի չլազոդում սխրագործությունները» հոդվածի մեջ հոդվածագիրը հայտնում է, որ Ա. Ամիրխանյանը նպատակ է ունեցել շրջագայել Բուլղարիայում, հավաքել որք հայ տղաներին՝ Գերմանիա տանելու համար, սակայն հայ գաղթականների մի խումբ, դիմելով Վառնայի զինվորական հրամանատարին, խնդրել են չթույլատրել Ա. Ամիրխանյանին՝ տղաներին Գերմանիա տեղափոխելու [21, 3]: Մինչդեռ «Ավետաբեր» թերթը հայտնում է, որ Ա. Ամիրխանյանը, տեղափոխվելով Բուլղարիա, Վառնայում հիմնել է որբանոց-դպրոց, որը դարձել էր բազմաթիվ հայ որբերի խնամքի և կրթության կենտրոնը, ինչպես նաև հարյուրավոր հայ գաղթականների տարիներ շարունակ ցուցաբերել է նյութական, բարոյական և հոգևոր աջակցություն [24, 573]: «Մշակն» էլ հավելում է, որ չնայած մարմնավոր տկարու-

⁴ Լարս Էրիկ Հոգբերգի կենսագրությունը տե՛ս <https://collections.smvk.se/carlotta-em/web/object/1021702>

⁵ Ֆինլանդիայի Աշխարհագրական Ասոցիացիայի մասին մանրամասն տե՛ս <https://www.eugeo.eu/activities/25-geographical-society-of-finland.html>

թյուններին, լսելով հայ ժողովրդի անասելի տառապանքների մասին, գիտակցելով նրանց կողքին լինելու անհրաժեշտությունն ու նրանց կարիքներին հաղորդակից լինելու ձգտումը՝ Ա. Ամիրխանյանն անմիջապես ուղևորվել է Բուլղարիա, որտեղ բացել է որբանոց և գիշերօթիկ դպրոց երեխաների համար, բացել է նաև արհեստանոց՝ հնարավորություն ընձեռելով տղամարդկանց և կանանց տարբեր թեթև աշխատանքների միջոցով հոգավ իրենց ապրուստը ոչ թե որպես ողորմություն, այլ որպես իրենց աշխատանքի արդյունք [36, 2]: Չժխտելով «Ավետաբերի» և «Մշակի» հայտնած տեղեկությունները որբանոցների և գիշերօթիկ դպրոցների, ինչպես նաև ցուցաբերված այլ օգնությունների մասին՝ այդուհանդերձ պետք է ընդունել նաև «Արձագանքի» այն մտահոգություններն ու դժգոհությունները, որոնք առաջացել էին Ա. Ամիրխանյանի գործունեության նպատակների մեջ բողոքականության տարածման միտում տեսնելու հետևանքով, որոնց համար կային հիմնավոր պատճառներ: Ինչպես օրինակ, 1897 թ. Գերմանիայի Մարբուրգ քաղաքից «Արձագանքին» ուղղված նամակի մեջ հեղինակը, ով ներկայանում է Տեր Աբգարյան ազգանունով, հայտնում էր, որ Կ. Պոլսի որբանոցներից մեկում, որտեղ ապաստան էին գտել թուրքական կոտորածներից փրկված 102 հայ որբեր, բոլոր ուսուցիչները բողոքական էին, որոնք կատարում էին նաև կիրակնօրյա ժամերգություններ [22, 1]:

Ա. Ամիրխանյանն իր մահկանացուն կնքել է 1913 թ. Բուլղարիայի Վառնա քաղաքում, 75 տարեկան հասակում, որի մասին ևս հայկական մամուլի էջերում եղել են որոշակի անդրադարձներ՝ կրկին իրարամերժ գնահատականներով: «Կովկասի լրագրեր» օրաթերթը հայտնում է, որ մահացած բողոքական քարոզիչ Ա. Ամիրխանյանը 1870-1880-ական թթ. իր քարոզներով խառնակություններ է առաջացրել արևելահայերի շրջանում, և նա հայ ազգի մեջ եզակի տեսակ էր բացասական առումներով [26, 3]: «Մշակի» էլ արձանագրում է, որ մահացած հայ ավետարանական քարոզիչ և հովիվ Ա. Ամիրխանյանը հայտնի անձ էր հայ հասարակության և հայ գրականության մեջ, և միայն նրա կատարած թարգմանությունները, որոնց մեջ հատկապես առանձնանում է Վառնա քաղաքում կատարած Ղուրանի հայերեն թարգմանությունը, բավական են հավերժացնելու նրա անունը [35, 3]:

Եզրակացություն

Բազելի Ավետարանական Քարոզչական ընկերության քարոզիչ Աբրահամ Ամիրխանյանի կյանքի ողջ ընթացքը, նրա հոգևոր և կրթական գործունեությունները տարբեր վայրերում մշտապես ուղեկցվել են իրարամերժ գնահատականներով և որակումներով: Ա. Ամիրխանյանի կատարած թարգմանչական և հրատարակչական գործերը, նրա ջանքերով բացված ուսումնական հաստատությունները, հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին շարունակ բարձրաձայնելն ու դրանց ուղղված գործնական քայլերը օգտակար են եղել հայության տարբեր շերտերի համար, պայմաններ են ստեղծել նրանց կրթական մակարդակի բարձրացման, ֆիզիկական գոյության պահպանման համար: Այդուհանդերձ դրանց խորքերում եղել են ավետարանականության տարածման միտումներ, որոնց արդյունքում ավելացել են ավետարանական գաղափարներին հետևողների թիվը՝ տարբեր վայրերում ձևավորելով ավետարանական համայնքներ: Բազելի Ավետարանական Քարոզչական ընկերության գործունեությունն ինքնին ենթադրել է տարբեր միջոցներով՝ մասնավորապես կրթական հաստատություններ հիմնելով և հոգևոր քարոզչություն իրականացնելով ավետարանական գաղափարների տարածում, որի իրագործողներից մեկը եղել է Ա. Ամիրխանյանը, որն էլ եկեղեցական իշխանություններին և նրա հետևորդներին շրջանում առաջացրել է դժգոհություններ, որոնք արտահայտվել են ենթեցված մեղադրանքներով և բացասական որակումներով՝ ուղղված ինչպես Ա. Ամիրխանյանի անձի, այնպես էլ ավետարանական գաղափարների տարածման դեմ:

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2025.2hs-97>

Գրականություն

1. Ատանալեան Կ., Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոց, Ֆրեզնո, Կալիֆորնիա, 1952, 527 էջ:
2. Բախչինյան Ա., Հայությունը Սկանդինավյան երկրներում. Հայ-Սկանդինավյան մշակութային առնչությունները (սկզբից մինչև մեր օրեր), Երևան, Պատմ. ինստ. հրատ., 2010, 280 էջ:
3. Խրլորեան Տ. Ճ., Ոսկեմատեան: Ա հատոր: Պատմութիւն Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան, Պէյրուք, Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան հրատ., 1950: 504 էջ:
4. Հայ պարբերական մամուլի պատմություն. XVIII-XIX դարեր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Գահիրէ, 2006:
5. Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 1 հատոր, Հայկական Հանրագիտարան հրատ., 2003:
6. Ղազարյան Ա., Լևոնյան Ռ., Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 1999, 248 էջ:
7. Ղանալանյան Տ., Վրաստանի հայ բողոքական համայնքը // Գլոբուս 1(17), 2011, էջ 30-37:
8. Ղուկասեանց Հ., Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, «Մեղու Հայաստանի» լրագրի հրատ., 1886, 173 էջ:
9. Միքայելյան Թ., «Վասն Քրիստոսի». Վերապատվելի Վահան Միքայելյանի հիշատակին, Երևան, Նյու Յորք, Կոչնակ հրատ., 2015, 265 էջ:
10. Պետոյան Ս., Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 30, Երևան, 2020, էջ 302-316:
11. Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան. Հայպետուսմանկհրատ, 1964, 448 էջ:
12. Վեր. Քասունի Եղիա Ս., Լուսաշաւիղ, Պատմութիւն Հայ աւետարանական շարժման 1846-1946, Պէյրուք, Լիբանան, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւն հրատ., 1947, 603 էջ:
13. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր իններորդ, Երևան, Հայպետհրատ, 1964, 532 էջ:
14. Bakhchinyan A., Karttunen K. Armenia and Finland: Early contacts, Review of Armenian studies: International review of Armenian studies, N1 (28). Yerevan, 2022, p. 66-81.
15. Eppler C.F., D. Karl Gottlieb Pfander: Ein Junge der Wahrheit. Basel, 1888.
16. Owen J. The history of the origin and first ten years of the British and Foreign Bible Society, New York, 1817.
17. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Санкт-Петербург, 1869, с. 214-222.
18. Ազգ, N12(5559), մարտի 29, 2019:
19. Արձագանք, Թիֆլիս, N15, 1884:
20. Արձագանք, Թիֆլիս, N17, 1897:
21. Արձագանք, Թիֆլիս, N26, 1897:
22. Արձագանք, Թիֆլիս, N151, 1897:
23. Աւետաբեր, Կ. Պոլիս, հատոր 40, թիւ 20, 1887:
24. Աւետաբեր, Կ. Պոլիս, հատոր ԿԶ, թիւ 24, 1913:
25. Բիւզանդիոն, Կ. Պոլիս, N4990, 1913:
26. Կովկասի լրաբեր, Թիֆլիս, N41, 1913:
27. Հորիզոն, Թիֆլիս, N 172, 1916:
28. Մշակ, Թիֆլիս, N102, 1879:
29. Մշակ, Թիֆլիս, N216, 1879:
30. Մշակ, Թիֆլիս, N44, 1880:
31. Մշակ, Թիֆլիս, N60, 1880:

32. Մշակ, Թիֆլիս, N98, 1880:
33. Մշակ, Թիֆլիս, N 168, 1880:
34. Մշակ, Թիֆլիս, N173, 1880:
35. Մշակ, Թիֆլիս, N38, 1913:
36. Մշակ, Թիֆլիս, N51, 1913:
37. Նոր-Դար, Թիֆլիս, 1884, N 210:
38. Պսակ, Երևան, N27, 1880:
39. Փորձ, Տիֆլիս, N2, 1880:
40. ՀԱՍ, ֆ.56, ց.1, գ.2779, թթ.139,139շրջ.,140:
41. ՀԱՍ, ֆ.56, ց.1, գ.2779, թ.158,158շրջ.:
42. ՀԱՍ, ֆ.56, ց.1, գ.2859, թ.6, 6շրջ.:
43. ՀԱՍ, ֆ.56, ց.5, թղթ.35, վավ.132:
44. <https://collections.smvk.se/carlotta-em/web/object/1021702>
45. <https://www.eugeo.eu/activities/25-geographical-society-of-finland.html>

Духовная и просветительская деятельность Авраама Амирханяна, армянского проповедника Базельского евангелического проповеднического общества

Эдилья Айк

Резюме

Ключевые слова: *Армянская пресса, школы, протестант, Шамахи, Тифлис, проповедь, «Ардзаганк», «Мшак»*

Авраам Амирханян был одним из наиболее видных и влиятельных восточноармянских деятелей евангельского движения, внесшим значительный вклад в распространение евангельских идей как в различных регионах Восточной Армении, так и за ее пределами. Важные эпизоды его биографии, связанные с духовно-просветительской и параллельно общественно-политической деятельностью, охватывают более чем пятидесятилетний период, включающий преимущественно вторую половину XIX века и начало XX века. С учебных лет в Базеле и до самой смерти А. Амирханян последовательно выступал как многоязычный проповедник, учитель, переводчик, издатель, корреспондент и обозреватель. Период его деятельности в качестве евангельского проповедника и учителя начался после завершения обучения в Базеле. Первые шаги он сделал в Шуше и Шамахе, затем его миссионерско-просветительская деятельность распространилась на территории Османской империи и Персии, а позже – Финляндии, Германии и Болгарии. Проповеднический, образовательный и общественный путь А. Амирханяна зачастую сопровождался разноречивыми и порой взаимоисключающими оценками, различными интерпретациями его деятельности, а также постоянными недовольствами и критикой. Эти оценки наиболее ярко проявлялись на страницах армянской периодической печати, где высказывания в его адрес исходили как от отдельных авторов, так и от представителей духовенства.

The Spiritual and Educational Activities of Abraham Amirkhanyan, an Armenian preacher of the Basel Evangelical Preaching Society

Edilyan Hayk

Summary

Key words: *Armenian press, schools, protestant, Shamakhi, Tiflis, preaching, “Ardzagank”, “Mshak”*

Abraham Amirkhanyan was one of the prominent and influential Eastern Armenian figures of the evangelical movement, who contributed to the spread of evangelical ideas in various regions of Eastern Armenia and beyond. The important and distinctive episodes of Abraham Amirkhanyan's biography, which relate to his spiritual and educational activities, as well as his parallel socio-political activities, are summarized in more than fifty years, which chronologically cover mostly the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century: from the years of his studies in Basel until his death, throughout the period, acting as a multilingual preacher, teacher, translator, publisher, press correspondent, and columnist.

Period of A. Amirkhanyan's activity as an evangelical preacher and teacher began after completing his studies in Basel, starting its way in Shushi and Shamakhi, also covering Turkey and Persia, reaching as far as Finland, Germany, and Bulgaria. This entire course of Amirkhanyan's preaching, educational, and public activities has been accompanied by contradictory and conflicting assessments, different perceptions, as well as constant waves of dissatisfaction and criticism, which have found their expression especially in the pages of the Armenian press, expressed by both individuals and church authorities.

Ներկայացվել է	12. 02. 2025 թ.
Գրախոսվել է	03. 04. 2025 թ.
Ընդունվել է տպագրության	26. 11. 2025 թ.